DROBNOSTI

Ke slovu *vězenkyně*[1]

Martin BENEŠ | Ústav pro jazyk český AV ČR

On the Czech word *vězenkyně* 'female prisoner'

The paper begins by documenting the surprisingly frequent occurrence of the Czech non-codified form *vězenkyně* (a variant of the codified form *vězeňkyně*), showing that the ratio of these two forms in 4,225- billion-word corpus SYN v7 is about 3:1 (ARF = 2.6:1) in favor of the codified form *vězeňkyně* (Section 1). Given this background, it further addresses the question of why the non-codified form *vězenkyně* actually occurs and why it is spreading (Section 2), then undertakes the question of (how to determine) its normativity or correctness (Section 3.1) and finally comments on the procedure of its possible codification (Section 3.2). The paper concludes with a sketch of an answer to the question of the correctness of form *vězenkyně* for language counselling purposes and argues that this currently non-codified form should not be treated as incorrect (Section 4).

Key words: codification, corpus, language correctness, language counselling center, norm, usage

Klíčová slova: jazyková poradna, jazyková správnost, kodifikace, korpus, norma, úzus

0. Vědecky – jak materiálově, tak teoreticky – jsou na službě jazykové poradny nejcennější okamžiky, kdy tazatel svým dotazem upozorní na změnu konkrétní jazykové normy, příp. na její nesoulad s kodifikací či územ.[2] Ambicí tohoto textu je zprostředkovat jeden takový případ, jenž pozornosti lingvistů dosud unikal – totiž výskyt nekodifikované podoby *vězenkyně*[3] (bod 1), zamyslet se nad tím, proč se objevuje a šíří (bod 2), a stručně probrat otázku (rozhodování o) jeho noremnosti či správnosti (bod 3.1) a postup při jeho případném kodifikování (bod 3.2). Jako závěr pak slouží náčrt ideálního jazykověporadenského komentáře k noremnosti či správnosti daného prostředku (bod 4).

1. Anonymní tazatelka položila na první pohled snadno a jednoznačně zodpověditelný dotaz, jestli se má psát *vězeňkyně* (s *ň*), nebo je možné psát i *vězenkyně* (s *n*). Jakkoliv je jednoznačná odpověď nasnadě, totiž že „správná", kodifikovaná je jedině varianta *vězeňkyně* (s *ň*), neboť je utvořena od slova *vězeň*, korpusová data svědčí o tom, že taková odpověď by byla – alespoň z pohledu lingvisty-vědce – jaksi unáhlená a neúplná. V korpusu SYN v7 totiž nalezneme nejen 2 915 výskytů kodifikovaného lemmatu *vězeňkyně* (s *ň*), ale i 964 výskytů nekodifikovaného, „nesprávného" lemmatu *vězenkyně* (s *n*). Obě varianty jsou tu tedy zastoupeny skoro přesně v poměru 3 : 1, porovnáváme-li absolutní četnost výskytů, nebo dokonce jen v poměru 2,6 : 1 (= 1 209,23 : 458,72),

[1] Článek vznikl s podporou projektu *Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi* (NAKI, reg. č. DG16 P02B009). Za užitečné poznámky k jeho rukopisu děkuji kolegům z redakce a oběma anonymním recenzentům.

[2] Tento jev byl popsán jako tzv. zprostředkované povšimnutí (*reported noting*; viz Beneš et al., 2017, s. 122).

[3] Pokud si čtenář až dosud neuvědomil, že v titulu této drobnosti je „nesprávná", nekodifikovaná podoba, podporuje to zajímavost tématu a oprávněnost následujících úvah.

vezmeme-li v potaz průměrnou redukovanou frekvenci (ARF).[4] Na pozadí této skutečnosti uvedu dále několik stručných komentářů.

2. Předně je tu otázka, proč se vůbec podoba *vězenkyně* (s *n*) v korpusu tak hojně vyskytuje. Nabízejí se tu přinejmenším tři hypotézy, z nichž ta první se mi zdá nejméně plauzibilní. Je však pravděpodobné, že faktory popsané při rozboru jednotlivých hypotéz působí na vznik podoby *vězenkyně* společně – byť nejspíš různě silně.

Podle první, pravopisné hypotézy by tu snad změna psaného *ň* > *n* mohla být způsobena, příp. spoluzpůsobena tím, že v mnoha slovech odvozených od výrazu *vězeň* (psaným s *ň*) se kvůli principům českého pravopisu píše *n*, i když se samozřejmě vyslovují s [ň], srov. *věze**ní***, *věz**n**ice*, *věz**n**it*, *věz**n**ěný* atp.

Podle druhé, výslovnostní hypotézy by tu nešlo jen o změnu psaného *ň* > *n*, ale především o změnu vyslovovaného [ň] > [ŋ], ke které dochází kvůli usnadnění výslovnosti. Souhláska [ň] se ovšem v češtině v kontextech typu … CV*ň**k*VC… vyskytuje zcela běžně (srov. např. *buňka*, *skříňka*, *předsíňka*, *pokaňkal* aj.), aniž by v těchto jednotlivých případech ke změně vyslovovaného [ň] > [ŋ] s obdobnou frekvencí docházelo. Respektive – řečeno co nejpřesněji –, není vyloučeno, že alespoň u některých slov tohoto typu ke (zjednodušující) změně vyslovovaného [ň] > [ŋ] dochází; kdyby však tendence k této výslovnostní změně byla u jednotlivých případů tohoto typu obdobně silná jako v případě slova *vězeňkyně* (Palková (1994) ani Hůrková (1995) však o takovém obecném jevu nic nepíšou), bylo by oprávněné předpokládat, že tato tendence – opět, obdobně jako u sledovaného slova *vězeňkyně* – najde svůj odraz i v grafice. Nic takového se ovšem neděje.[5] Příčinou hojného výskytu podoby *vězenkyně* tak není samotná skupina [ňk], ale nejspíš až druhé, blízko následující [ň]: [vjeze**ňk**i**ň**e].

[4] Poněkud jiný poměr získáme, podíváme-li se na nejčastější prefigát utvořený od slova *vězeňkyně*. Kodifikovaná podoba *spoluvězeňkyně* má v korpusu SYN v7 celkem 514 (ARF = 237,47) výskytů, nekodifikovaná podoba *spoluvězenkyně* výskytů 88 (ARF = 41,61), poměr mezi nimi tedy činí 5,84 : 1 v případě absolutní frekvence, resp. 5,7 : 1 v případě průměrné redukované frekvence (ARF). Zbývající prefigáty slova *vězeňkyně* jsou už v korpusu SYN v7 natolik nečetné, že data o nich k osvětlení zkoumané situace nepřispívají: *exvězeňkyně* tu má 2 výskyty, *exvězenkyně* výskyt 1; *prvověžeňkyně* 1 výskyt, *prvovězenkyně* 0 výskytů. (Kromě toho korpus SYN v7 obsahuje podoby se zjevnými překlepy – *vezeňkyně* a *spouvěžeňkyně*.)

[5] Na důkaz uveďme následující: Vybereme-li z první stovky nejfrekventovanějších lemmat tohoto typu (dotaz .*ňk[aáeéěiíoóuúůyý].*) apelativní lemmata, u nichž daný jev nastává už v nominativu singuláru, nikoliv jen v nepřímých pádech (jde o slova *buňka*, *doplňkový*, *skříňka*, *přeháňka*, *meruňka*, *kuchyňka*, *hospodyňka*, *kaňka*, *pivoňka*, *meruňkový*, *meduňka*, *sáňky*, *baňka*, *sáňkařský*, *sáňkař*, *pivoňka*, *sáňkování*, *věžeňkyně*, *sáňkovat*, *kuňka*, *meruňkovice*, *tůňka*, *sháňka*, *pivoňkový*, *fotobuňka*, *doplňkově*, *jeskyňka*, *oháňka*, *koňka*, *naháňka*, *unimobuňka*, *plaňka*, *předsíňka*, *meduňkový*, *špeluňka*), zjistíme, že nenulovou frekvenci výskytu variantní podoby s písmenem *n* místo *ň* mají kromě slova *vězenkyně* už jen výrazy *skřínka* (v korpusu SYN v7 2 795×; ARF = 1 219,69), *hospodynka* (2×; v obou případech jde ale o evidentní překlepy), *sánky* (3×; z toho ovšem 1× slovenština, 1× dialekt, 1× jiný význam), *merunkovice* (2×) a *ohánka* (1×). (U slova *baňka* nelze tuto skutečnost v korpusu rychle ověřit, protože podoba s *n* místo *ň* je homonymní se slovem *banka* – ‚peněžní ústav‘.) Překvapivě vysoká frekvence podoby *skřínka* je dána tím, že jde o kodifikovanou (PSJČ, SSJČ, SSČ), lexikalizovanou variantu. SSJČ tu navíc naznačuje významovou specifikaci, když uvádí, že podoba *skřínka* zpravidla označuje ‚ozdobnou krabici či schránku, např. na šperky či doutníky‘, nebo ‚sklápěcí past na ptáky‘. Mizivá frekvence ostatních podob s *n* snad dobře dokládá výše uvedené tvrzení.

Šlo by tu pak o jakousi distantní regresivní disimilaci dvojího vyslovovaného [ň-ň] na jedno vyslovované [ŋ] a jedno [ň], tj. [ŋ-ň] < [ň-ň]: [vjeze**ŋ**ki**ň**e] < [vjeze**ň**ki**ň**e].[6] Tam, kde u slov odvozených od výrazu *vězeň* druhé vyslovované [ň] nenásleduje, totiž k této disimilaci [ň] > [ŋ] nedochází, např. v celém korpusu SYN v7 jsou jen 2 (ARF = 1,14) výskyty podoby *vězenský*.[7] (Podoby *vězenka*, kterou uvádějí PSJČ a SSJČ, a *vězenství*, již uvádí SSJČ, obsahují *n* místo *ň* z toho důvodu, že jsou utvořeny od podoby *vězen*, což je podle PSJČ i SSJČ zastaralá varianta slova *vězeň* – nejde tak o protipříklady k výše uvedenému tvrzení.[8] Totéž se ostatně může týkat i podoby *vězenský*, kterou ovšem výkladové slovníky neuvádějí.)

Podle třetí, výskytové hypotézy by mohla být změna *vězeňkyně* > *vězenkyně* způsobena tím, že existuje mnoho slov vytvořených sufixem *-(k)yn*/*ě*, která mají před písmenem *k* / hláskou [k] – ať už je součástí kmene, nebo přípony – písmeno *n* / hlásku [ŋ], ale jen naprosté minimum slov, která mají ve stejné pozici *ň*/[ň]. V korpusu SYN v7 jsem napočítal 198 lemmat s frekvencí ≥ 10, která jsou vytvořena sufixem *-(k)yn*/*ě*,[9] z toho je pak 42 lemmat (včetně nekodifikovaných podob *vězenkyně* a *spoluvězenkyně*), tj. zhruba 21,5 %, která mají před *k*/[k] (ať už je příponové, nebo kmenové) *n*/[ŋ], ale jen 8 lemmat, která mají před *k*/[k] (opět: ať už je příponové, či kmenové) *ň*/[ň]. Kromě podob *vězeňkyně* a *spoluvězeňkyně* jde ovšem o lemmata buď velice málo frekventovaná, nebo o izolované překlepy (k tomu viz pozn. 6 výše) – reálně jde vlastně jen o jedno lemma a jeden jeho prefigát, totiž o slova *vězeňkyně* a *spoluvězeňkyně*. Navíc je třeba pamatovat na to, že tu mluvíme o poměrech na úrovni typu, na úrovni tokenů by byl poměr lemmat s *n*/[ŋ] před *k*/[k] oproti lemmatům s *ň*/[ň] před *k*/[k] bezpochyby mnohonásobně výraznější. Uživatelé češtiny jsou tak výrazně častěji vystaveni formám zakončeným na *-nkyně* ([-ŋkiňe]) než formám zakončeným na *-ňkyně*, což by na změnu *vězeňkyně* > *vězenkyně* dost dobře mohlo mít nějaký vliv.

3.1 Zmíněný poměr výskytu kodifikované podoby *vězeňkyně* vs. nekodifikované podoby *vězenkyně* (připomeňme, že šlo o poměr zhru-

---

6 Pro úplnost dodejme, že v korpusu SYN v7 lze doložit i ovlivnění opačné, tj. jakousi distantní regresivní asimilaci prvního vyslovovaného [ŋ] k druhému vyslovovanému [ň] (tj. [ň-ň] < [ŋ-ň]). Na rozdíl od sledovaného případu disimilace u slov *vězenkyně* < *vězeňkyně* jde však o jev marginální. Následující příklady, resp. nekodifikované tvary uvedených lemmat nalezené v korpusu SYN v7 tak lze označit spíš za náhodné chyby než za doklad vývojové tendence (abecedně řazený přehled je vyčerpávající): *běžeňkyně* (v korpusu SYN v7 1×), *dorosteňkyně* (1×), *lázeňkyně* (1×; ve významu ‚návštěvnice lázní'), *odchovaňkyně* (2×), *ochráňkyně* (1×) *oslaveňkyně* (1×), *poslaňkyně* (2×), *svěřeňkyně* (28×; ARF = 15,26), *vypovězeňkyně* (1×), *zachráňkyně* (4×), *zaměstnaňkyně* (4×).

7 Frekvence dalších takových tvarů, tj. *vězensky*, *vězensko-* (např. *vězensko-eskortní*), *po vězensku*, je pak v korpusu SYN v7 nulová.

8 Lemma *vězenka* nemá v korpusu SYN v7 jediný výskyt (zato se tu 2× vyskytuje podoba *vězeňka*). Lemma *vězenství* má v korpusu SYN v7 celkem 25 (ARF = 15,38) výskytů, zatímco lemma *vězeňství* se zde vyskytuje 4 507× (ARF = 1800,55).

9 Po zadání dotazu ".*yně" jsem vytvořil frekvenční seznam lemmat a ten ručně prošel. Započítána byla jak apelativa, tak propria (např. *Řekyně*, divadelní hra *Upokojenkyně*), započítány naopak nebyly evidentní překlepy (např. *náměskyně*, *předsekyně*, *přítekyně*), homonymní výrazy tvořené jiným způsobem (např. ryba *leskyně*, *jeskyně*, *Purkyně*) a varianty už předtím započítaných, základnějších slovních podob (např. *přítel/kyně*, *ex-přítelkyně*, *maratónkyně* aj.). Lemmata, která mohou být jak apelativa, tak propria (např. *Turkyně*, *turkyně* ‚kukuřice'), byla započítána jen jednou.

ba 3 : 1 v případě absolutní frekvence a zhruba 2,6 : 1 v případě průměrné redukované frekvence) se mi zdá svědčit o tom, že přinejmenším pro část uživatelů češtiny není nekodifikovaná varianta *vězenkyně* „nesprávná“, nenoremní, resp. že si jí jako nesprávné nevšimnou. Vždyť do textů, jež jsou součástí korpusu SYN v7 a které jsou v drtivé většině redigovány, proniká i přes to, že je nekodifikovaná. Dalo by se tedy říct, i proti všem možným výhradám,[10] že je noremní, nebo alespoň, že k obecné noremnosti směřuje[11] (jakkoliv jde o klasický případ „uznání časté chyby“). Tvrzení o noremnosti, nebo směřování k noremnosti lze podpořit i tím, že progresivní, často nekodifikované formy se v psaném korpusu považují za podreprezentované (srov. už Cvrček, 2008, s. 180; též Beneš – Prošek, 2011, zejm. odd. 2.4), neboť jejich tu větší, tu menší část[12] je zlikvidována redaktory či korektory. Dostávají-li se tedy hojněji do korpusových textů i skrze tento redakčně-korekční proces (jehož pečlivost samozřejmě může být různá), svědčí to o jejich velké nenápadnosti, a tedy potenciálu stát se obecně noremními.

3.2 Tato nenápadnost je dána mj. tím, že o „nesprávnosti“, nekodifikovanosti takových prostředků, jako je např. podoba *vězenkyně*, nemají (ani profesionální) uživatelé češtiny povětšinou explicitní, vědomou znalost. Prostředky, jejichž nesprávnost je často připomínána, jsou nápadnější a v procesu redakce a korektur jsou z textů odstraněny ve větším množství případů; v korpusu jsou tak z produkčního hlediska výrazně podreprezentovány – jde o jakési emblémy kodifikace, např. *bychom* / *by jsme*, *soustředím se* / *budu se soustředit* aj. Mnoho uživatelů češtiny má o jejich „nesprávnosti“ explicitní, vědomou znalost, záleží jim na tom, aby se nešířily, jelikož s jejich přítomností v úzu si spojují úpadek jazyka. Naopak prostředky, o nichž to neplatí, jsou nápadné méně a v procesu redakce či korektury je jich z textů odstraněno menší množství. Jejich šíření v úzu je přitom většině (těch stejných) uživatelů češtiny zcela lhostejné, a to zejm. proto, že nebyli upozorněni (neboť není snaha, nebo dokonce možnost je upozorňovat), že jsou „nesprávné“, nekodifikované. Takto se např. v tichosti šíří nekodifikované podoby jako *stádium*,[13] *perzekuovat*,[14] *krájet s nožem* (k tomu srov. Prokšová, 2018) aj. V prvním případě navíc rozšířené explicitní, vědomé znalosti o nesprávnosti takových prostředků vedou k fixaci jakési schizofrenní situace, v níž by mnoho lidí mělo tendenci používat nekodifikovaný, ale (pro ně) noremní prostředek, jenže nemohou/nechtějí, jelikož znají poučku o jeho „nesprávnosti“ nebo jsou oni sami (nebo jejich texty) na jejím základě opravováni – jazyková změna tak nedobíhá do konce a daný stav uživatelům ztěžuje (jazykový) život. Ve druhém případě je naopak šance se naznačené schizofrenní situaci vyhnout – jazyková změna má šanci doběhnout do konce a (jazykový) život

[10] Rozdílný status bude mít varianta *vězenkyně* např. z hlediska produkční a recepční normy, jiný z hlediska psaného, jiný z hlediska mluveného jazyka atp.

[11] Procedura, které by to umožňovala říct s jistotou jen na základě korpusových dat, ovšem neexistuje (srov. Bermel – Knittl, 2012, zejm. s. 268).

[12] Přesná data nejsou k dispozici, k tomu by byl potřeba korpus neredigovaných textů.

[13] V korpusu SYN v7 je 59 197 (ARF = 28 750,22) výskytů kodifikované podoby *stadium* vs. 12 715 (ARF = 6 331,89) nekodifikované podoby *stádium*, poměr je tu tedy zhruba 4,6 : 1 při absolutní frekvenci, resp. zhruba 4,54 : 1 při průměrné redukované frekvenci (ARF).

[14] V korpusu SYN v7 je 2 246 (ARF = 1 118,45) výskytů kodifikované podoby perzekvovat/persekvovat vs. 999 (ARF = 568,01) nekodifikované podoby *perzekuovat*/*persekuovat*, poměr je tu tedy jen zhruba 2,25 : 1 při absolutní frekvenci, resp. dokonce jen zhruba 1,97 : 1 při průměrné redukované frekvenci (ARF).

tak uživatelům neztěžovat. Na případy, o jejichž nesprávnosti nejsou rozšířeny explicitní, vědomé znalosti, by se tak – podle mého názoru – uživatelé češtiny (zejm. ti profesionální) neměli vůbec upozorňovat. Vztaženo k našemu případu jde tedy o to, aby proti variantě *vězenkyně* nezačalo stejné lingvistické tažení, které se už dlouhou dobu vede např. proti negativnímu *díky* (k tomu srov. Beneš – Kříž, v tisku) a řadě jiných prostředků. Přinejmenším tehdy, když případné kodifikování nějakého prostředku už jen „legalizuje" jeho noremnost – jako je tomu i u sledované podoby *vězenkyně* –, je namístě toto kodifikování provést nenápadně a v tichosti. Jinak by hrozilo, že se uživatelé češtiny dozvědí, že daný prostředek nebyl kodifikovaný, odvodí si z toho, že je/byl „nesprávný" a nebudou ho chtít kvůli této explicitní, vědomé znalosti používat – což by vedlo ke schizofrenní situaci naznačené výše.

4. Na tomto pozadí lze konečně uvést i ideální odpověď na tazatelčinu otázku: Je-li dotaz kladen před použitím dané proměnné (hypotetická otázka: „mám podobu *vězenkyně* opravit na *vězeňkyně*?"), je namístě doporučit k užití kodifikovanou, frekventovanější a bezpochyby noremní variantu *vězeňkyně*, která by neměla nikoho vyrušit. Pokud by však byl dotaz kladen nad použitým prostředkem *vězenkyně* (hypotetická otázka: „vytiskli jsme text s variantou *vězenkyně*, je to chyba, máme text radši vytisknout znovu?"), je namístě jednak přiznat, že jde o užití nekodifikované, méně frekventované varianty, jednak ovšem dodat, že ani podoba *vězenkyně* nejspíš řadu uživatelů češtiny nevyruší, že si její „nesprávnost", nekodifikovanost vůbec neuvědomí, a že v jejím užití není zdaleka taková potíž, jak by se mohlo zprvu zdát.

LITERATURA

Beneš, Martin – Kříž, Adam (v tisku): Hodnocení jazykových prostředků v českém lingvistickém kontextu – případ předložky díky. *Slovo a slovesnost*.

Beneš, Martin – Prošek, Martin (2011): Ke konceptu minimální intervence. *Slovo a slovesnost*, 72(1), s. 39–55.

Beneš, Martin – Prošek, Martin – Smejkalová, Kamila – Štěpánová, Veronika (2018): Interaction between language users and a language consulting center: challenges for language management theory and research. In: Jiří Nekvapil – Lisa Fairbrother – Marián Sloboda (eds.), *The Language Management Approach: Special Focus on Research Methodology*. Berlin et al.: Peter Lang, s. 119–140.

Bermel, Neil – Knittl, Luděk (2012): Corpus frequency and acceptability judgments: a study of morphosyntactic variants in Czech. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 8(2), s. 241–275.

Cvrček, Václav (2008): *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence* [Studie z korpusové lingvistiky, 8]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu FF UK.

Hůrková, Jiřina (1995): *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia.

Palková, Zdena (1994): *Fonetika a fonologie češtiny: S obecným úvodem do problematiky oboru*. Praha: Karolinum.

Prokšová, Hana (2018): *Vývoj a konkurence vybraných typů předložkových vazeb v současné češtině* [nepublikovaná disertační práce]. Praha: FF UK.

SYN v7: *Český národní korpus – SYN v7* (2018). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 28. 8. 2019. <http://www.korpus.cz>.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 123/4, 118 51 Praha 1
benes@ujc.cas.cz